

Kornai János születésnapjára

1928, a Nagy Válság előtti utolsó „békeév”. Ez az év hozta a világnak a penicillint és a Geiger-Müller-számlálócsövet. 1928-ban mutatták be Brecht Koldusoperáját, és csendültek fel először Ravel Bolerójának a kort annyira kifejező, nyugtalan hangjai. Ebben az évben került az olvasók kezébe Ilf és Petrov örökbecsű satirikus regénye: A 12 szék. A közgazdász-társadalom számára azonban ez az év más miatt fontos. Jómódú polgárcsaládban, egy budapesti ügyvéd negyedik gyermekeként 1928. január 21-én született Kornai János, akinek a neve szerte a világon egyet jelent a magyar közgazdaságtannal, éppúgy, mint Bartóké vagy Liszté a magyar zenével, vagy Kertész Imréé december 10. óta a magyar irodalommal. Munkái – közöttük is elsősorban A hiány – elementáris erővel hatottak Magyarországon és külföldön egyaránt. Ebben a műben ismertek annak idején önmagukra a „létező szocializmus” országai Csehszlovákiától Vietnámig, de ebből a műből értették meg a számukra korábban szinte felfoghatatlan tervgazdasági logikát, a „tervezett zűrzavart” a nyugati közgazdászok is. Ez azonban még nem lett volna elég Kornai János világsikeréhez. Bár kevéssé szokták hangsúlyozni, A hiány és Kornai János más, a disequilibrium-állapotokat taglaló munkái a 20. századi fejlett piacgazdaságok önismeretéhez is igen jelentős mértékben járultak hozzá.

Kornai János élete semmiben sem hasonlít az Amerikában született pályatársai életéhez. A tipikus nyugati pályafutás szinte unalmasnak mondható: egyenes út vezet a Borostyánligához tartozó vagy valamely más híres egyetem bachelor fokozatától a gyors akadémiai karrieren át a lexikoncímszóvá válásig. Kornai János pályáivét a Szabad Népnél való újságíróskodástól – ahol ez a különös karrier indult – a Harvard Egyetem professzorságáig már aligha mondhatjuk egyenes vonalúnak. Paradox módon mégis kevés következetesebben felépített életpályát láthatunk az övénél. Következetes önépítésének, az életmű koherenciájának felvillantásához talán két rövid idézet is elegendő az első jelentősebb – 1957-ben megjelent – művéből és 36 évvel későbbi, 1993-as könyvéből:

„Azt kellett itt megvizsgálni: hogyan készül az évi és a negyedévi terv *a gyakorlatban*, hogyan zajlik le *az életben* az ipar és a kereskedelem tárgyalása stb. Éppen ezért a vizsgálatban különösen fontos szerepet kapott a *közvetlen megfigyelés*, a szakemberekkel, a gazdasági élet gyakorlati vezetőivel való sokoldalú *megbeszélés*, tapasztalataik *meghallgatása*, összevetése.”¹

„Sok esetben az állítást alátámasztó perdöntő tanúvallomást azok szolgáltatják, akik szocialista országokban élnek. Ráísmernek-e arra a helyzetre, amit a könyv leír? *Megegyeznek-e* a könyvben leírtak *azzal, amit nap mint nap* fogyasztóként vagy termelőként, vezetőként vagy beosztottként, eladóként vagy vevőként *megélnék?* Önmagamat is tanúnak tekintem. Ezenkívül több évtizeden át *számos tanúval beszéltem*; sok esettanulmányt, beszámolót, jegyzőkönyvet, írásos jelentést, interjút, szociográfiát olvastam el, amelyek tanúvallomásként foghatók fel.”²

¹ Kornai János: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1957. 4. o. (A kiemelések tőlem – Sz. K.)

² Kornai János: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Heti Világgazdaság Kiadó, Budapest, 1993. 45. o. (A kiemelések tőlem – Sz. K.)

Nem közismert, de már a legelső tanúvallomás is a nemzetközi közvéleménynek szólt. Az imént idézett: A gazdasági vezetés túlzott központosítása című munka angol változata 1959-ben jelent meg az Oxford University Press gondozásában. Kornai János már ezzel az első művével kitört nemcsak a nyelvi, hanem a rendszerből fakadó korlátok közül is. A kor viszonyait ismerve, aligha becsülhetjük túl a hiteles tudósítás jelentőségét a nemzetközi közgazdaságtudomány számára egy olyan világról, amelyről a nyugati olvasó csak a rémhírek szintjén volt „tájékozottatva”, s a tudományos „objektivitást” pedig többnyire a szovjetológia előítéletes termése jelentette. Az első 1957-es könyv sorsa³ előrevetítette Kornai pályájának kettősségét: munkáinak azt a tulajdonságát, hogy azok ugyanúgy szólnak a közép-kelet-európai régió emberéhez, a *homo sovjeticus* sajátos „kákániai” változatához (beleértve e kínos örökség terhét viselő utódokat is), mint a nyugati akadémiai körök vájt fülű olvasóihoz.

A szokatlan életrajzi adatok, a felszínen fodrozódó „kalandok” ellenére Füst Milán önjelmezése is teljes mértékben illik Kornai Jánosra: „... életrajzom nincs is, nekem munkarajzom van.”⁴ És ez a munkarajz – annak ellenére, hogy a 21. század minden napján továbbbíródik – önmagában zárt egész, minden külsőségtől megtisztított, klasszikus oeuvre, amelyet alkotója ugyanolyan gondossággal állított össze, mint mindent – akár a legrövidebb konferencia-hozzászólást is –, ami a műhelyéből kikerült.

Kornai János műveinek letisztultságához nagyban hozzájárult a matematikai nyelvezet, az absztrakt modellek alkotása, amely az 1965-ös, külföldön publikált *Mathematical Programming as a Tool in Drawing up the Five Year Plan* című munkájától az *Anti-equilibrium*on és a híres „Szívás és nyomás...” cikkén keresztül egészen a legutóbbi írásaiig végigkíséri munkásságát. Számára azonban a modellezés és a matematikai eszközök használata sohasem öncél, az általa épített absztrakt modelleket a tények megmagyarázásának szándéka hívja életre, és azok a tényekkel való állandó kölcsönhatásban, folyamatos tesztelés révén formálódnak. Ez a „hozzállás” mutatkozott meg az egyik legkorábbi – a Lipták Tamással közösen írt – kétszintű tervezésről szóló tanulmányában is.⁵ Egy megjelenés előtt álló interjúban így vall erről:

„Valamennyi (korabeli – a szerk.) írásomban elfogadtam azt a kiindulópontot, hogy mindenképp van egy tervünk – ez adott, legalábbis most ez van. Tehetünk-e valamit azért, hogy a tervet valamennyire konzisztensebbé tegyük, és hogy néhány mutatón javítsunk? Nem állt rendelkezésemre ehhez egy jóléti függvény vagy valami hasonlóan kifinomult eszköz. Számomra a terv javítása szerény vállalkozás volt, és utólag visszanezve azt gondolom, hogy jó tréninget jelentett a vállalkozás résztvevői számára. A matematikai modellezés során szerzett tapasztalat megtanított egy fontos leckét is nekem: a gyakorlatban a terv nem működik, nem is működhet. Nincs olyan, hogy „jó központi tervezés”, nincsen Szent Grál.”

Kornai annak idején csak a valóság bajain szeretett volna segíteni a modellezés révén, a modellezés ugyanakkor teljesen új fénybe helyezte ezt a valóságot. A könnyörtelen matematikai logika készítette őt a felismerésre: a valóság tarthatatlan. A konzisztens el-

³ A túlzott központosítás... 1956 októbere előtt született. A kéziratot – amint egy megjelenés előtt álló Kornai-interjúból megtudhatjuk – kicsempésztek Magyarországról Angliába, Oxfordba. Itt felkeltette John Hicks érdeklődését. Valószínűleg Hicks ajánlotta a könyvet az Oxford University Pressnek. A munka nagy elismerést kapott a nyugati sajtóban. Elismerő ismertetés jelent meg róla a *Manchester Guardian* és a *The Times* hasábjain. Hosszas pozitív recenziókat kapott közgazdászoktól is számos vezető nyugati akadémiai folyóiratban. A hazai visszhang a kornak megfelelően egészen más volt. A mű „méltatása” a Közgazdaságtudományi Intézetből való elbocsátás lett.

⁴ *Füst Milán: Szellemelek utcája*. Nap Kiadó, Budapest, 1998. 7. o.

⁵ Utólag visszatekintve már a mű címe is sokatmondó: Kétszintű tervezés: játékelméleti modell és iteratív számítási eljárás népgazdasági távlati tervezési feladatok megoldására. Az írás megjelenésének idején a kelet-európai közgazdászok legtöbbje még csak nem is hallott a játékelméletről, nemhogy aktívan művelte volna.

mélet későbbi pályafutása során sem azért fontos, hogy kimutathassa elsőbbségét a tényekkel szemben, hanem azért, hogy egy reflektor fénypásmájaként világítson a tények homályos halmazában. Kornai János tényekhez való ragaszkodása szerencsésen különbözteti meg a szakmában megszokott magatartástól, amelyet Vernon Smith fogalmazott meg plasztikusan: „*A közgazdaságtan, ahogyan most tanítják és gondolják a graduális oktatásban és gyakorolják azután, sokkal inkább a teóriákra összpontosít és kevésbé megfigyelésekre, mint talán akármely más tudomány. Azt gondolom, hogy a megállapítás: miszerint »...a pusztán tény sohasem versenyezhet a közgazdaságtudományban egy konzisztens elmélettel«⁶, pontosan leírja a szakmában uralkodó attitűdöt.*”⁷ (Kiemelés tőlem – Sz. K.)

A konzisztens elmélet megalkotására való törekvés, az általánosításra való erős hajlam Kornai Jánosnál nem áll ellentétben az elméletek iránti egészséges bizalmatlansággal, tesztelésük belső parancsával. A modellezés ugyanakkor egyfajta azilum is a számára a hatvanas, hetvenes években! Az matematikai kifejezőmód volt az ostya, amelybe keserű igazságokat lehetett tölteni anélkül, hogy szerzőjük „finomításra” és hamisításra kényszerült volna. Hisz’ ki keresett lázító gondolatokat a kétszintű tervezés játékelméleti modellezésében vagy az Anti-equilibriumban?! Pedig a rendszer sorsát megpecsételő gondolatok egyértelműen benne voltak ezekben a művekben, csak értő olvasókra vártak. Nem ártott, hanem használt nekik, hogy hosszan érlelődtek. Kornai ikerkifejezésével élve, a „halasztás” itt nem volt egyben „mulasztás” is. Gondolatai akkor robbantak be a tudományos közvéleménybe, amikor hatásukat a legerősebben fejthették ki.

Kornai sikerét növelte, hogy „éppen időben” jelentkezett. Éppen időben váltotta fel az egyensúly hiányának elvont leírását A hiány plasztikus és elevenbe vágó leírása. Amíg ő a műhelyében a gondolatait érlelte, addig az idő az alkalmat érlelte kimondásukra. De ez talán minden lényeges felismeréssel így lehet! Kornai János következetes szellemi építkezése, amely A hiányban csúcsosodott ki, e könyv megjelenésének időpontjára vált teljessé, éppen akkora, amikor már a helyzet megérett a mű befogadására. Félrevezető gondolat, hogy A hiányban feltáruló igazságok befogadását-elfogadást csak a nyomasztó hazai szellemi légkör vagy a cenzúra akadályozta volna tíz vagy húsz évvel a megjelenését megelőzően. 1980 előtt a nyugati közvélemény sem volt felkészülve arra, hogy a műben foglaltakat, a szocializmus halálos diagnózisát elfogadja. (Itt elég, ha csak a szocializmussal kapcsolatos szélsőséges – ellenkező előjelű, de egyaránt kártékony – téveszmékre utalunk: a baloldali értelmiség kritikátlan lelkesedésére és a kremlinológusok tudatlan elfogultságaira.). A hiány mindenki számára a megfelelő időben jött. Kijózanította mindazokat a jóindulatú reformereket, akik azt hitték, hogy a rendszer megváltoztatható. Az illúziókkal való végleges és visszavonhatatlan leszámolást Kornai művének megjelenésétől számíthatjuk.

Nemcsak A hiány, hanem Kornai János más művei is „éppen időben” érkeztek. Különösen áll ez az 1989-ben megjelent Indulatos röpiratra, amely a maga nemében egyedülálló vállalkozás volt. Az átalakulás legsürgősebb teendőit taglalva, Kornai János paraszat vett a kezébe ezzel a munkájával. A kizökönt időben, amelyben a bizonytalanság az úr, amelyben a vélemények összezavarodnak, amelyben az ismerős lehetőségek bezárulnak, szinte vakmerőségnek tetszik egyértelműen kijelölni a cselekvés legfontosabb irányait. Pedig Kornai János éppen ezt teszi az Indulatos röpiratban. Az idő a tárgyilagos tudóst is letéríti az elemzés megszokott pályáiról.⁸ A korábban távolságtartó kutató túllép a diag-

⁶ Szó szerint: „no mere fact ever was a match in economics for a consistent theory”. Milgrom, P.–Roberts, J.: Information Asymmetries, Strategic Behavior, and Industrial Organization. The American Economic Review, Vol. 77. 1. sz. 185. o.

⁷ Smith, V. L.: Theory, Experiment and Economics. The Journal of Economic Perspectives. Vol. 3. Issue 1. [1989] téli szám, 151. o.

nózion: tanácsokat ad. A horgonyáról elszabadult, sodródó hajón nyíltan vállalja a navigálást, a gazdaságpolitikába való beavatkozást, amitől korábban oly aggályosan tartózkodott. Kornai János radikális stabilizációs műtétet javasol. A mű átütő nemzetközi és hazai sikere sem elég azonban ahhoz, hogy – a röpirat műfajához illően – tette buzdítsa a döntéshozókat.

Érdeemes eljátszani a gondolattal, mi lett volna ha... Mi lett volna akkor, ha az első szabadon választott magyar kormány megfogadja a javaslatokat? Mi lett volna, ha a döntéshozók tevékenységük súlypontját a politikai huzavonák és a múlt „rendbetétele” helyett a gazdaság rendbetételére, a gyors és radikális átalakításra helyezik. Kornai kompromisszumok nélküli, a piac felé tájolt átalakítási programjából alig valósult meg valami. Úgy tartják, hogy a történelem magával vonzolja a vonakodókat, de úgy tűnik, nálunk meglehetősen vontatottan teszi ezt. Másképpen hogyan lehetne a Röpiratban foglalt 1989-es javaslatok legtöbbje máig is időszerű, sőt, egyre időszerűbb. Az adórendszer, amelynek egyszerűsítését és progresszivitásának eltörlését javasolta a Röpirat, a legutóbbi intézkedésekkel némileg leegyszerűsödött ugyan, de még az EU kapujában is se szeri, se száma a különféle kivételeknek. Az adók progresszivitásának eltörlését illető javaslat szóba sem kerülhet. Az indulatok a költségvetési deficittel kapcsolatban is ugyanolyan időszerűek ma, mint megírásuk idején voltak. A költségvetés egyensúlyának helyreállítása, amelyről a Röpirat szerzője azt állítja, hogy csak kormányzati szándék és akarat kérdése, 2003-ban is a legégetőbb feladat.

A röpiratokat általában nem az örökkévalóságnak szánják. A pillanat szüli őket, gyorsan avulnak, gyorsan elfelejtődnek. Kornai János ennek a műfajnak is új tartalmat tudott adni, és ebben nemcsak a vonakodó és felemás gazdaságpolitikai gyakorlat volt a segítségére. Röpirata legalább olyan joggal viselhette volna címében a „józan és megfontolt” jelzőket, mint az „indulatos” kifejezést. Túllépve a Röpiraton, egész életműve tulajdonképpen a józan ész lázadása.

E lázadás szintézise és foglalata a szocialista rendszer anatómiáját magában foglaló nagy műve, amely a Kritikai politikai gazdaságtan alcímet viseli. Az alcímben a politikai gazdaságtan a lényegre utal. Ez a munka ugyanis nem pusztá összegzése az életműnek. Új prizmán keresztül látatja mindazt, amit a szocializmusról (nagyrészt éppen Kornai Jánosnak köszönhetően) tudunk. A szocialista rendszer című műben a hiány, az erőltetett növekedés, a munkaerőhiány, a puha költségvetési korlát, vagyis mindaz, amit Kornai korábbi műveiből már jól ismerünk, a hatalom, a politikai viszonyok fénytörésén keresztül jelenik meg. De vajon tényleg jól ismerjük-e a szocialista rendszert? Ismerhetjük-e igazán anélkül a hatalmi struktúra nélkül, amely megértésének kulcsa? Kornai János válasza erre a kérdésre nemleges. „A szocialista rendszer megértésének kulcsa a hatalmi struktúra vizsgálata (...) meggyőződésem szerint éppen a hatalmi struktúra jellegzetességeiből vezethetők le a rendszer legfontosabb szabályosságai.”⁸

A nagy nemzetközi visszhangot kiváltó mű hazai recepcióját, befogadását korlátozta az a hamis tudat, amely szerint a történelem egy lezárt, magunk mögött hagyott korszakáról van szó, amelynek mégoly mélyenszántó elemzése sem segíthet rajtunk itt és most. Ez a mű azonban – tárgya ellenére – a máról szól. Az a hatalmi struktúra, amely Kornai János elemzésének kiindulópontja, csak konkrét megjelenési formájában a múlté. Az erős útfüggőség, amely régiókban talán a megszokottnál is erősebb, sok mindent megmagyaráz az átmenet felemás és ellentmondásos viszonyaiból. A múlt árnyai rávetülnek

⁸ Ezt megelőzően Kornai János 1956. október 23-án vett részt utoljára közvetlenül is az események menetében, amikor egy szakértői bizottság tagjaként – Donáth Ferencsel együtt – közreműködött Nagy Imre programjának kidolgozásában.

⁹ *Kornai János: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Heti Világgazdaság Kiadó, Budapest, 1993. 65. o.

mindennapjainkra, a múlt bennünk és velünk él. Gregorz Kolodkóval, a neves lengyel közgazdásszal szólva: „Nem érdemes hátrafelé nézegetni, mert a múlt nem ott keresendő.”¹⁰

A nagy szintézist, A szocialista rendszert korántsem az elégedettség és a megnyugvás követte, és ez sokat elmond nekünk Kornai Jánosról, az emberről. Kornai folyamatosan egyetlen könyvet ír, amelyet – Osvát Ernőtől kölcsön véve a címet – Az elégedetlenség könyvének nevezhetünk. A mához legközelebb álló munkáiban is darázsfészekbe nyúl. Az egészségügy reformjával foglalkozó 1998-as könyvében ugyanolyan szenvedélyesen érvel a bürokratikus koordináció e rezervátumának felszámolása mellett, s mint a Röp-iratban e koordináció visszaszorítása és a piac erőinek felszabadítása mellett. Ez a mű – ugyanúgy, mint az első Kornai-írás – még mindig a „túlzott központosítás” tarthatatlan következményeit mutatja be. Még mindig ugyanarról van szó: a verseny hiányáról, a romló hatékonyságról, az erőforrások elvesztegetéséről, a fogyasztói igények figyelmen kívül hagyásáról. Más szóval: a velünk élő szocializmusról, amelynek a meghaladása pedig ebben a szektorban nemcsak átvitt értelemben élet-halál kérdés. Nem kevésbé kardinális, mint annak a kutatásnak az alapkérdése, amelyet Susan Rose-Ackermannel, a Yale Egyetem professzorával együtt irányít. E kutatási programjában, amely a Tisztesség és bizalom: elmélet és tapasztalat a poszt szocialista átalakulás fényében címet viseli, népes kutatógárda élén az ezredforduló egyik legkínzóbb problémakörét veszi vizsgálat alá.

*

Kornai János a legsikeresebb és legnagyobb hatású magyar közgazdász. Ezt nem csak a számtalan díjból és nemzetközi elismerésből olvashatjuk ki a – a francia Becsületrendtől a Svéd Királyi Akadémia tiszteleti tagságáig, nem csak a műveiről ezerszámra megjelenő recenziók és recenzióknál is számosabb hivatkozások bizonyítják. Személyének és rajta keresztül az egész magyar közgazdaságtudománynak az elismerése (egyben nagy lehetősége), hogy a Nemzetközi Közgazdasági Társaság 2002-ben Lisszabonban tartott ülésén elnökévé választotta. A poszt jelentőségét mutatja, hogy Kornai János Robert Solow-t követi az elnöki székben. Személyében első ízben kerül kelet-európai közgazdász e szervezet élére. A külső elismerésnél, a siker impresszív külső mércéinél is fontosabb azonban talán az, hogy A hiány és A szocialista rendszer szerzője mindannyiunk gondolkodását alapvetően befolyásolja. Radikálisan megváltoztatta azt, ahogyan a világot szemléljük, és ezáltal megváltoztatta a világot is. Azoknak a világot, akik tanítványainak tekintik magukat, és azokét is, akik sohasem vallanak be, hogy Kornai köpenyéből bújtak ki, azokét is, akik feltehetően sohasem vettek kezükbe Kornai-írást. Kornai Jánoshoz valamilyen módon mindannyiunknak viszonyulnia kell. Munkássága mozdíthatatlan magassági pont térképünkön.

Szabó Katalin

¹⁰ Kolodko, G. W.: Globalizáció és a volt szocialista országok fejlődési tendenciái. Kossuth Kiadó, Budapest. 2002, 12. o.